

De stichtingsoorkonde van de abdij Berne (1134): diplomatische aantekeningen

SUMMARIUM

Chartae foundationis abbatiarum praemonstratensium in Belgio, Averbodiensis, Tongerloensis, Parcensis, Floreffiensis et Sancti Michaelis Antverpiae tantum transscriptae nobis traditae sunt. Partim falsae aut ad minus suspectae. Abbatia Bernensis e contra possidet chartam foundationis suae «originalem» et absque dubio authenticam; quare hoc documentum attente examinari meretur. Quoad tenorem et textum ipsum haec charta dependet ab abbazia matre Insulae Beatae Mariae, quae originem «formulae» trahit ab abbazia Laudunensi. Concipiendi modus in charta Bernensi maxime insuetus est, praesertim ubi rarissime invenitur, nempe in arenga. Imagines biblicae tabernaculi orationis et cedrorum altarum Libani, quae securitatem insinuunt, eligi videntur ob securam originem monasterii, et inhabitationem castelli cuiusdam, iam antea vitae claustrali accomodati. Scriptor huius conspicui documenti nec in gremio abbatae Bernensis ipsius quaerendus videtur, nec inter familiares episcopi Ultrajectensis, cui nondum erat cancellaria propria. Verisimiliter textus in uno ex quinque capitulis Ultraiectensibus compositus est, potissimum in capitulo Veteris Monasterii.

Ongeveer vijftien jaar geleden had in de abdij Berne te Heeswijk een samenkomst plaats met als thema de stichtingsoorkonde van deze abdij (1134). De samenkomst had een improvisatorisch karakter, en gezien de omvang en de ingewikkeldheid van de problematiek was de uitkomst, in haar geheel gezien, niet spectaculair. Toch was er een verrassing, en deze verrassing kwam juist uit een hoek vanwaar men geen verrassingen verwachten zou: van de arenga.

Zoals bekend, zijn arenga's op zichzelf niet interessant. Het zijn overwegingen van zeer algemene aard, om niet te zeggen gemeenplaatsen, een korte aanloop voordat men tot de zaak zelf komt. In de pauselijke kanselarij, verreweg de meest productieve van alle kanselarijen, zijn de arenga's (vast bestanddeel van alle privileges) verstand tot passepartouts. Het bijzondere van de stichtingsoorkonde van Berne is, dat we nu eens geen gemeenplaats aantreffen, maar een subtiel gedachtenspel van iemand die blijk gaf zowel in de Schriftuur (uiteeraard de

Vulgaattekst) alsook in de exegese van die dagen thuis te zijn. De exegetische zijde van de arenga (en enkele andere tekstdelen van de oorkonde) zal door de auteur van het hierna volgend artikel belicht worden; het is het enige aspect dat, zoals de zaken nu staan, grondig en uitputtend behandeld kan worden. Maar aangezien het slechts een onderdeel is van een veel groter vraagstuk, dient een diplomatische beschouwing vooraf te gaan. Deze kan niet anders dan zeer onvolkomen zijn. Het nodige voorwerk, de basis waarop een grondige diplomatische studie gebouwd zou moeten worden, ontbreekt. Er bestaat geen omvattende en gefundeerde studie over het oorkondenwezen in Noord-Nederland in de eerste helft van de twaalfde eeuw, en evenmin over de ontwikkeling van het schrift in deze tijd. De studies van Pijnacker Hordijk, Oppermann, Bouman, Muller, Tenhaeff en anderen, hoe waardevol ook, zijn aan een grondige revisie toe en bestrijken trouwens ook lang niet het gehele terrein. Alleen een voorzichtige verkenning kan ook gewaagd worden.

Een grondige studie zou de oorkonde stellig waard zijn. Van alle stichtingsoorkonden van Premonstratenzerabdijen in de Nederlanden is die van Berne de enige die én rechtstreeks uit de handen van de maker tot ons gekomen is én daarbij onverdacht is. De overige, die van Averbode, Tongerlo, Postel, Park, Floreffe, St. Michiels, zijn ofwel alleen in afschriften overgeleverd, ofwel verdacht subs. vals. De authenticiteit van de oorkonde van Berne is nooit in twijfel getrokken, en er bestaat ook geen reden om dit te doen. Waar de authentieke stukken de hechte basis vormen van de oorkondenleer in het algemeen, zeker als zij bovendien in originali bestaan, moet een alomvattende studie van deze oorkonde een lonende opgave zijn. Maar nu deze studie pas na jaren verwezenlijkt zou kunnen worden, biedt de naderende viering van het 850-jarige bestaan van de abdij Berne een gelegenheid om althans een verkenning uit te voeren. Ik zal mij beperken tot het diplomatische gedeelte. De andere aspecten: ordesgeschiedenis, canoniek recht, paleografie, chronologie e.d. moet ik terzijde laten. De arenga zal ik in zijn onderzoek betrekken voor zover die er in past. De exegetische zijde laat ik gaarne over aan de competente scripturist, die het volgende artikel schrijven zal.

Oorkonden kan men alleen bestuderen in verband met het overige historische materiaal, en met name andere oorkonden. Het ligt voor de hand als eerste te nemen de stichtingsoorkonde van Mariënweerd, de (slechts vijf jaar oudere) moederabdij van Berne. Dat deze twee oorkonden met elkaar in nauw verband zullen staan, is een voor de hand liggend

vermoeden, dat door een vergelijking van de teksten meteen bevestigd wordt. Zowel naar inhoud als naar structuur zijn zij elkaars spiegelbeeld. Juridisch bestaat de inhoud uit de volgende punten:

- a) schenking van de goederen waarop de nieuwe abdij wordt opgericht,
- b) aanstelling van de abt van de nieuwe stichting,
- c) autonoom bestuur van de nieuwe abdij, onder voorbehoud dat de abt van de moederabdij ingeval van misstanden onder medewerking van de abt van de dochterabdij kan ingrijpen,
- d) vrijheid van lasten en verplichtingen zowel t.o.v. de abt van de moederabdij als t.o.v. de bisschop,
- e) het recht van de kloosterlingen op een eigen begraafplaats,
- f) toediening van de ziekenzalving en het recht de daarvoor bestemde olie te mogen bezitten.

Ook de opbouw van de oorkonde is in beide gevallen dezelfde, n.l. 1. invocatio, 2. intitulatio, 3. arenga, 4. narratio, 5. dispositio, 6. corroboratio met anathema, 7. datering, 8. getuigen.

Waar dus inhoud en structuur zo nauwkeurig elkaar weerspiegelen, is het te meer opvallend dat de twee oorkonden woordelijk zo verschillend zijn als het maar kan. Het is zonder meer duidelijk dat de oorkonde van Mariënweerd ten grondslag is gelegd aan die van Berne, en toch vindt men maar weinig woorden van Mariënweerd in Berne terug. Het is alsof de opsteller van Berne met opzet alles anders heeft willen zeggen. En merkwaardig genoeg heeft hij juist op een plaats waar hij had moeten veranderen de tekst onveranderd gehandhaafd. In Mariënweerd staat m.b.t. de abt van de moederabdij: «quod, si aliquid minus ordinatum ibi invenerit, cooperante *presentis loci abbate* fraterna admonicione ordinabit». Dat *presentis loci abbate* is kennelijk gedacht vanuit Mariënweerd, ofschoon de oorkonde formeel in Utrecht tot stand kwam. Onjuist dus, strikt genomen, maar wel verklaarbaar. Want de oorkonde is stellig — zoals verderop duidelijk blijken zal — in Mariënweerd opgesteld en heeft haar bevestiging pas in Utrecht gevonden. De oorkonde van Berne daarentegen werd — zoals verderop aannemelijk wordt gemaakt — in Utrecht geconciпиëerd en uitgewerkt. Het is een duidelijke aanwijzing, dat de opsteller van Berne van de oorkonde van Mariënweerd is uitgegaan, zij het dan dat hij deze zo vrij heeft gebruikt dat men formeel nauwelijks kan spreken van een vooroorkonde.

Wanneer we nu de elementen van beide oorkonden afzonderlijk bezien, dan komen we eerst bij de invocatio. Die van Berne: *In nomine*

Domini amen, is opvallend. Deze invocatio komt weliswaar meer voor, maar is toch vrij zeldzaam. De invocatio die Mariënweerd heeft: *In nomine sancte et individue Trinitatis*, is (sedert de tweede helft van de 9e eeuw) de algemeen gebruikelijke. De opsteller van Berne is dus al vanaf de eerste woorden zijn eigen weg gegaan. De invocatio *In nomine Domini* komt vaker voor bij lagere functionarissen dan bij hogere. Zij klonk iets bescheidener dan het indrukwekkende *In nomine sancte et individue Trinitatis*.

Bij de intitulatio van de oorkonde van Mariënweerd: *Ego Andreas, gratia Dei sancte Traiectensis ecclesie episcopus* — sober gehouden, zoals men ziet — valt het woord *sancte* op. In Utrechtse oorkonden komt dat woord in combinatie met *ecclesie* zelden voor (ik ken alleen twee oorkonden van bisschop Godebold uit de jaren 1118 en 1119, resp. OBU, nrs. 289 en 293). Daarentegen wordt het woord vaker gebruikt in de bisschopsoorkonden waarin andere premonstratenzer stichtingen werden beoorkond¹⁾. Dit is al een eerste aanwijzing dat het formulier uit Laon stamde. Daar tegenover is de intitulatio van Berne: *Ego Andreas, misericordia Dei qua vocat ea que non sunt, ecclesie Traiectensis episcopus*, geheel afwijkend, en zij is zeker in Utrecht ontstaan. Daarover straks meer. Over het *qua vocat ea que non sunt* (Rom. 4,17) zal de schrijver van het hierna volgend artikel een scripturistische toelichting geven.

Dat formulier en delen van de context van Mariënweerd aan Laon zijn ontleend, bewijst de arenga afdoende. Deze komt, evenals het gehele protocol trouwens, letterlijk overeen met de door de bisschop van Luik in 1131 uitgevaardigde stichtingsoorkonde van de abdij Park²⁾: *Quia propitiante Domino pontificali cathedre, licet indigni, presidemus, et si omnibus in communi nostre diocesis fidelibus generalem curam debemus, illis tamen qui felici naufragio, abiecta seculari sarcina, de mundi huius fluctuante pelago ad tranquillum et placidum contemplationis portum enataverunt, speciali dilectionis et sollicitudinis necessitate obligamur, ut ex nostris eis prodesse et aliorum erga nos liberalitatem approbare et firmare studeamus, quatinus pia vicissitudine de orationibus eorum aliquid imperfectioni nostre subsidium comparemus*. Deze arenga is op haar beurt weer overgenomen in de stichtingsoorkonde van de abdij van Ninove (1138), die een dochterabdij was van Park, zoals Park het zelf was van Laon.

¹⁾ Clairefontaine (1126), Vicogne (1229), Park (1131), Lac de Joux (vóór 1137), resp. in HUGO, *Annales*, prob. I 400, II 682, II 307 en II 3.

²⁾ HUGO, *Annales*, II, prob. 307.

Op deze arenga bestaat een variant, die men aantreft in de stichtings-oorkonden van Vicogne³⁾ (1129), Corneux⁴⁾ (1132), Licques⁵⁾ (1134), en Lac de Joux⁶⁾ (vóór 1137); alsook (met enige afwijkingen) in die van Saleghem (Drongen)⁷⁾ (1136) en Mont Saint Martin⁸⁾ (1137): *Quia pontificali cathedre Deo auctore, licet indigni, presidemus, et si omnibus nostre diocesis fidelibus, prout facultas suppetit, prodesse debeamus, circa illos tamen qui abiecta huius mundi sarcina felici naufragio ad placidum et tranquillum contemplationis portum enataverunt, precipue vigilare decrevimus, quatinus pia vicissitudine eorum orationibus aliquid imperfectionis nostre subsidium comparemus.*

Afwijkend in bewoording, maar uit dezelfde elementen opgebouwd, is de arenga van de stichtingsoorkonde van het vrouwenklooster Dionne⁹⁾ (1135), uitgevaardigd door de aartsbisschop van Reims: *Quia divine miserationis gratia infirmitatem nostram supportante locum regiminis, licet indigni, tenemus, et si omnibus in communi fidelibus qui intra Remensis diocesis fines continentur paterne sollicitudinis vigilantiam debemus, in eos tamen zelo charitatis impensius intendere compellimur qui Deo soli vivere querentes, seculi blandientis illecebras pro ipsius amore calcaverunt, proiectaque omni fluxe et caduce substantie sarcina, ad tranquillum iucunde contemplationis portum de mundi huius fluctuante pelago felici naufragio evaserunt.*

Iets verder af, maar nog steeds van dezelfde stam, staat een oorkonde voor de abdij Averbode — geen stichtingsoorkonde — daterend uit het jaar 1136 en uitgevaardigd door de bisschop van Metz, waarvan de arenga luidt: *Quia iuxta apostolum bonum operari ad omnes commonemur et debitores sumus, maximam illis curam beneficentie impendendam esse non dubitamus qui relicto fluctuantis mundi presentis naufragio ad tranquillum contemplationis portum feliciter se contulerunt ac in eo ancoram sue salutis confixerunt.*

In dit verband mag, dunkt mij, ook de stichtingsoorkonde van

³⁾ Dep. Nord, arr. Valenciennes, comm. Raismes; HUGO II, prob. 632.

⁴⁾ Dep. Haute Saône, arr. Vienne, cant. Gray, comm. Saint Broing-Corneux; HUGO I, prob. 454.

⁵⁾ Dep. Pas-de-Calais, bij Atrecht; HUGO II, prob. 29.

⁶⁾ Zwitserland, canton Vaud; HUGO II, prob. 3.

⁷⁾ De tekst van Saleghem (de latere abdij Drongen) heeft i.p.v. *felici naufragio* de woorden *fidei navigio*, maar dit kan een transcriptiefout zijn.

⁸⁾ De tekst van Mont Saint Martin heeft in de editie van Hugo *eorum beneficio* i.p.v. *eorum orationibus*, maar ook dit kan een transcriptiefout zijn.

⁹⁾ Dep. Ardennes, comm. Sorbon, bij Rethel; HUGO I, prob. 43 en 513.

Clairefontaine (1126)¹⁰⁾ vermeld worden, belangwekkend omdat zij de oudste is in dit gezelschap van arenga's: *Ego Bartholomeus, Dei gratia sancte Laudunensis ecclesie minister indignus, quia Domino propitiante pontificali cathedre, licet indigni, presidemus, cum singulis quibuscumque fidelibus ex apostolice doctrine institutione ad omnes et maxime ad domesticos fidei bonum operari precipiatur, nobis potissimum, qui quanto gradus dignitate altius preeminemus, tanto periculosius a status nostri rectitudine exorbitamus, necessitas incumbit ut sic ceterorum curam non negligamus quatinus eorum precipue qui abiecta mundi sarcina Dei soli vacant atque in huius^{a)} seculi peregrinatione ad patriam festinantibus ad mundane nebule caliginem discutiendam sanctitatis ac religionis exemplo precipuum lumen prestant, necessitatibus sollicitudinis vigilantiam exhibeamus, quorum usibus et si ex proprio concurrere nequaquam sufficimus, aliorum tamen erga vos munificentiam venerari et laudare atque dignitatis nostre auctoritate corroborare debemus.* Is hier misschien de oervorm te vinden van het beeld dat de voorgenoemde arenga's oproepen? Het *abiecta mundi sarcina* vinden we terug, en de vergelijking van de pelgrim die na een lange, gevaarvolle tocht het vaderland terugziet, verschilt niet zo veel van de schipbreukeling die uit de gevaren van de woeste zee ontkomt, al is des laatste vergelijking veel pakkender. Tevens is in de latere arenga's de hinderlijke breedsprakigheid vermeden, waardoor de beeldspraak beter tot haar recht komt.

Dat de arenga van Mariënweerd uit Laon afkomstig is, is al reeds lang bekend¹¹⁾, maar enige argumentatie en precisering lijkt niet overbodig. De vraag kan gesteld worden, of de oorsprong niet te zoeken zou zijn in Prémontré, van waaruit de gehele orde is ontstaan. Maar dit blijkt niet het geval. Prémontré zelf heeft in haar stichtingsoorkonde *geen* arenga, en de abdijen die evenals Laon rechtstreeks vanuit Prémontré zijn gesticht, Floreffe en Cuissy, hebben arenga's met geheel andere inhoud. Het bovengenoemde Clairefontaine geldt inderdaad wel als een *filia* van Prémontré, maar de stichtingsoorkonde is uitgevaardigd door de bisschop van Laon. De volgende vraag: wie dan de geestelijke vader is van de bovengenoemde arenga's, de bisschop van Laon of de abt van Laon, is gemakkelijk (zij het ook niet met volle zekerheid) te beantwoorden. Het is stellig de abt geweest. Daarvoor draagt de arenga een té persoonlijke

^{a)} De editie heeft *nos*; blijkbaar een transcriptiefout.

¹⁰⁾ Dep. Ardennes, arr. Vervins, bij La Chapelle; HUGO I, prob. 400.

¹¹⁾ G. VAN DEN ELSSEN, *De stichtingsoorkonde van Mariënweerd*, in AAU, XXI (1894) p. 168-169, en hem volgend A.C. Bouman, BVGO, 5e reeks, VII p. 275-278.

stempel. Een andere vraag is, of de abt (Walter) zich misschien gebaseerd heeft op een tekst van een kerkelijk auteur — de Vulgaat komt niet in aanmerking — dan wel zelf de tekst heeft gemaakt. Vermoedelijk wel het laatste. De schipbreukeling, die met verlies van al zijn have aan land zwemt en zich gelukkig kan prijzen de dood ontkomen te zijn en opnieuw te kunnen beginnen, is een reeds in de Oudheid bekende stijlfiguur¹²). Het ligt dan ook wel voor de hand dat de abt van Laon een oeroude, vaak gebruikte, maar blijkbaar nog niet versleten allegorie op zijn eigen manier heeft verwoord en aangepast aan de context. Nieuw is alleen het gebruik van het oude beeld in een arenga.

De vergelijking paste overigens bijzonder goed op de werkelijkheid. De mensen van de eerste Premonstratenzer vestigingen, die met niets begonnen in eenzame streken, hun hele vroegere bestaan opgevend, moeten zich wel als schipbreukelingen gevoeld hebben. Om maar één tekst te citeren: «terra que Averbodium vocatur, usque ad hec tempora solis latronum vel predonum spurcitiis, rapinis ac homicidiis vacans»¹³).

Zijn de bovengenoemde arenga's in hun soort ongewoon, de arenga van Berne is eenvoudig een unicum. Au fond bedoelde de opsteller natuurlijk niets anders dan die van Mariënweerd, maar afgezien hiervan dat hij uitgaat van een ondubbelzinnig te identificeren bijbeltekst, gebruikt hij ook een heel andere beeldspraak. Hier niet de zee, maar de woestijn, niet het schip, maar de tent. Kan de wijze waarop de stichting van Berne tot stand kwam hier iets verklaren? Mogelijk wel, en in elk geval heeft het zin het verhaal van de stichting, zoals we dat kennen uit de *Annales Rodenses* en de *Annales Bernenses*¹⁴), samen te vatten. Het huwelijk van Folcoldus van Berne en zijn vrouw Bescela is kinderloos, en wanneer Folcoldus zich afvraagt, wat er na zijn dood met zijn rijke goederen zal gebeuren, weet hij geen betere bestemming dan het stichten van een klooster. Folcoldus had twee bloedverwanten in de abdij van Rolduc, en het was dan ook begrijpelijk dat hij zich eerst richtte tot de abt van Rolduc. Deze ging op het voorstel in en de vestiging van een klooster in de vorm van een priorij van Rolduc kwam inderdaad tot stand. Dat was in 1133. Het ging de nieuwe stichting echter niet

¹²) Zie H. RAHNER, *Symbole der Kirche. Die Ekklesiologie der Väter*, Salzburg 1964, hoofdstuk VI p. 473-490.

¹³) HUGO, I, prob. 125.

¹⁴) Het uitvoerigste verhaal, en het oudste, in de *Annales Rodenses* ed. P.C. Boeren en G.W.A. Panhuysen p. 78-78; het verhaal in de *Annales Bernenses*, zie H. VAN HEUSSEN, *Historia episcopatum*, p. 254.

voorspoedig. De prior kon zijn gezag niet handhaven — het feit dat een van de bloedverwanten van Folcoldus in de priorij was gekomen, was daar misschien niet vreemd aan — en hij verliet het klooster. De overkomst van de abt van Rolduc maakte de zaak alleen maar erger. Folcoldus en de abt kwamen tegenover elkaar te staan, de zaak diende voor het gerecht van keizer Lotharius te Aken, en de beslissing viel dat de abt zijn aanspraken moest opgeven. Daarna wendde Folcoldus zich tot de bisschop van Utrecht, die hem verwees naar de abdij van Mariënweerd. De stichting van Berne kwam dus wel op een andere wijze tot stand als die van de meeste andere abdijen, die als volkomen nieuwe stichtingen verrezen, en, zoals echte naufragi, met niets begonnen. In Berne had men meteen de beschutting van een bestaand huis, waarschijnlijk het huis van Folcoldus zelf. Immers, dat Folcoldus en Bescela aan de nieuw abdij rechten overdroegen, en wel per *manus episcopi*, *quos seculo viventes iure optinuerunt*, impliceert wel dat beiden de wereld verlieten.

De narratio is opvallend doordat er iets in voorkomt dat men haast een tweede arenga zou kunnen noemen: *inspiratione Dei sane intelligentes cedros Libani, quas plantavit Dominus, nidum debere passeribus*; een zinsnede die evenals de werkelijke arenga uitgaat van bijbelteksten. Ik stip dit hier enkel aan, de exegese overlatend aan een competent scripturist.

Aangaande de dispositio is al opgemerkt dat hierin dezelfde punten geregeld worden als in de oorkonde van Mariënweerd.

Het *anathema* in de *comminatio* wil ik verderop in ander verband bespreken, evenals de datering. Wel wil ik er hier nog op wijzen dat de opsteller van de oorkonde van Berne niet *Signum* plaatst voor de namen van de getuigen, zulks in afwijking van de oorkonde van Mariënweerd. De *Signum*-tekens komen in de Hollandse, Gelderse en Utrechtse oorkonden niet voor, daarentegen zijn zij een normaal verschijnsel in de oorkonden van de zuidelijke kanselarijen. Men vindt ze in alle stichtings-oorkonden van de bovenvermelde premonstratenzer abdijen.

We zijn thans ver genoeg gekomen om de vraag te kunnen stellen, tot welk milieu de opsteller van de oorkonde van Berne behoorde. In elk geval behoorde hij niet tot de premonstratenzer orde. Wat zou er meer de hand gelegen hebben dan de oorkonde van Mariënweerd letterlijk over te nemen, met alleen de voor de hand liggende wijzigingen? Maar het lijkt eer dat de opsteller zijn best gedaan om dat juist niet te doen. Blijft dus alleen over dat de oorkonde in Utrecht is geredigeerd. Men zou geneigd

zijn de opsteller in de naaste omgeving van de bisschop te zoeken, die immers de uitvaardiger was van de oorkonde. Maar dit is niet zo vanzelfsprekend als het lijkt. Een bisschoppelijke kanselarij heeft in de eerste helft van de twaalfde eeuw in Utrecht niet bestaan, en ook lang daarna niet. Een studie van het Utrechtse oorkondenwezen in zijn geheel is nog een desideratum, en het zal een uiterst moeilijke opgave zijn. We zullen onze zeer voorzichtige conclusies baseren op enkele karakteristieken die we in de oorkonde zelf vinden. Vooreerst: de opsteller was een in de Vulgaat en de exegese van zijn tijd belezen man. Rupert van Deutz, door wiens geschriften de arenga was geïnspireerd, was in Utrecht bekend. Er is een brief bewaard van de domkanunnik Meingot, gericht aan Rupert, waarin de kanunnik zijn bewondering uitspreekt voor de werken van de abt, die hij van hem ter lezing ontvangen had¹⁵). De veronderstelling ligt voor de hand dat bij die gelegenheid de werken van Rupert in Utrecht zijn gekopieerd. De brief draagt geen datum, maar moet tussen 1119 en 1130 geschreven zijn. Meingot is echter niet de opsteller van de oorkonde van Berne, want hij moet tussen 23 augustus en 24 september 1131 overleden zijn.

Richten we nu onze aandacht op de stijl, dan valt een ongewoon woordgebruik op, dat afsteekt tegen de soberheid waarvan de oorkonden, ook de Utrechtse, doorgaans blijk geven:

- r. 9-10: *presenti scripto presentibus et posteris edicimus* i.p.v. het gebruikelijke *notum esse volumus* of iets degelijks
- r. 19: *abbatem idoneum excipiens* i.p.v. *eligens*
- r. 20: *conservis et commilitonibus*
- r. 31: *conductu sacerdotum comprovincialium*¹⁶)
- r. 33: *minus dehabeat*
- r. 36: *invasoribus manus anathematis ... obtendentes* i.p.v. *anathematizantes*.

Zeer opvallend is ook het gebruik van het griekse woord *Theotocos* i.p.v. *Dei Genitrix*¹⁷).

Op te merken valt verder dat in de eerste helft van de 12e eeuw de invocatio *In nomine Domini*¹⁸) (soms met *amen* of *Ihesu Christi*) nog

¹⁵) OBU, nr. 287.

¹⁶) Het woord *comprovinciales* wordt gebruikt voor bisschoppen en synodes die tot eenzelfde kerkprovincie behoren.

¹⁷) Ik ken verder maar één voorbeeld: een oorkonde van de abt van Brauweiler, 1133, LACOMBLET, I nr. 316; deze verwijzing vond ik in een aantekening van W. Hoevenaars.

¹⁸) In één oorkonde, OBU, nr. 352 staat *In nomine Dei mei*, een hapax legomenon; OBU, nr. 174, het z.g. *Memoriale Adelboldi*, is vals.

voorkomt in OBU, nrs. 329 (1131), 352 (1134), 355 (1135), 374 (1139), 375 (1139), 392 (1147), en dat al deze oorkonden, behalve 355 en 392, bestemd zijn voor het kapittel van Oudmunster. Merkwaardig is ook dat in al deze oorkonden, evenals dat in Berne het geval is, de datering wordt ingeleid met *gesta sunt hec* i.p.v. het gebruikelijke *Acta* of *Data*. *Gesta* staat behalve in de oorkonden met de invocatio *In nomine Domini* alleen nog maar in OBU, nrs. 408 en 420, die beide geen invocatio hebben. Een conclusie valt hieruit voorlopig niet te trekken, want de nrs. 329, 352, 374 en 375 staan in het OBU als «verdacht» te boek. Deze verdenking is afkomstig van de school van Oppermann¹⁹⁾, en dient dus wel met reserve te worden aanvaard. Een uitgebreid en grondig onderzoek van het oorkondenwezen van Utrecht in zijn geheel dient vooraf te gaan.

Voorts zijn er de opvallende woorden *qua vocat ea que non sunt* in de intitulatio van Berne, woorden die nog aangetroffen worden in OBU, nrs. 351 en 352, waarvan de tweede de invocatio — *In nomine Dei mei* en in de datering de woorden *gesta sunt* heeft. Maar beide zijn voorlopig belast met het odium «verdacht».

De ceders van de Libanon, die de narratio van Berne opluisteren, komen nog eens voor in OBU, nr. 374, zoals reeds gezegd, ook «verdacht».

In de datering van Berne is behalve het *gesta sunt hec* zeer ongewoon *Unigeniti eterni anno*, wat ik verder nog aantref in OBU, nrs. 352, 374 en 375.

En tenslotte is er te wijzen op de *comminatio* in de oorkonde van Berne: *manus anathematis obtendentes*, waarin het woord *anathema* op zichzelf niet bijzonder is, al zijn de woorden *manus* en *obtendentes* in dit verband het wel. Maar driemaal komt in andere oorkonden de formule *anathema Maranatha* voor (OBU, nrs. 352, 374 en 375). De opsteller van deze oorkonden heeft de betekenis van *Maranatha* dus niet begrepen, en heeft gedacht dat het bij de vervloeking hoorde, terwijl het, zoals bekend, betrekking heeft op de komst des Heren. Deze oorkonden horen bij de groep met *In nomine Domini* (c.q. *Dei*) en *gesta sunt*.

De vraag kan gesteld worden — een vraag die voorlopig niet beantwoord kan worden — of OBU, nrs. 329, 352, 355, 374, 375 en 392 samen met de oorkonde van Berne een groep vormen. De echtheid van deze oorkonden zou echter vooraf dienen te worden onderzocht.

¹⁹⁾ O. OPPERMAN, *Untersuchungen zur Nordniederländischen Geschichte des 10. bis 13. Jahrhunderts*, II, p. 104-110.

Stijlkriteria en andere kenmerken zouden daarbij zorgvuldig moeten worden bestudeerd. Voorlopig zou men kunnen denken aan een lid van het kapittel van Oudmunster als opsteller van de oorkonde van Berne, maar meer dan een mogelijkheid is dit niet.

Juist in Utrecht zou men zeer voorzichtig moeten zijn met namen te noemen, omdat er in de bisschopsstad met haar vijf kapittels heel wat mensen waren die voldoende onderlegd waren om oorkonden te kunnen schrijven. Al heeft Utrecht in de twaalfde eeuw geen schrijver meer voortgebracht van blijvende betekenis, er zijn voldoende aanwijzingen dat het intellectuele leven er op hoog peil stond. We horen toevallig van de kanunnik Meingot, maar zullen er niet meer geweest zijn als hij? Dat er serieus onderwijs gegeven werd, bewijst de clericus Bernardus, scholaster van de domschool in Utrecht, die onder bisschop Koenraad een kommentaar schreef op de *Ecloga* — een theologisch leerdicht — van een zekere Theodulus, hoogstwaarschijnlijk een schuilnaam voor de 9e-eeuwse schrijver Godescalc²⁰). Dat de kanunnik Blitherus, onder de getuigen van Berne genoemd, de schrijver zou zijn van een (voor zover ik weet niet bewaard) gedicht op keizer Hendrik IV²¹), lijkt mij voorlopig te hypothetisch.

Duidelijk is dat er in de eerste helft van de twaalfde eeuw in Utrecht genoeg personen waren op wie een beroep gedaan kon worden om een oorkonde te redigeren en te schrijven. En dit zal ook wel de reden zijn dat er zo veel variëteit is. Beroepsmatige oorkondenschrijvers zullen er in deze tijd ook wel niet zijn geweest. Het enige wat gezegd kan worden is, dat het er voorlopig niet naar uitziet, dat de opsteller van Berne in de naaste omgeving van de bisschop moet worden gezocht.

LIJST VAN VERKORT AANGEHAALDE WERKEN

AAU = Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht.

BVG = Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde.

VAN HEUSSEN = *Historia episcopatum Foederati Belgii* (ed. Antwerpen 1755).

HUGO, *Annales* = *Sacri et canonici ordinis Praemonstratensis annales*, in duas partes divisi. Pars Prima: *Monasteriologia, sive singularium ordinis monasteriorum singularium historiam complectens*. 2 dln. Nancy 1734-1736.

OB = Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, uitg. d. S. Muller en A.C. Bouman, dl. I. Utrecht 1920-1924.

²⁰) Over Bernardus zie MANITIUS, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, III, p. 194-196; over Theodulus, *ib.* I, p. 570.

²¹) MANITIUS, *a.w.*, III, p. 659.

(13-23 september) 1134

Andreas, bisschop van Utrecht, oorkondt dat Folkold van Berne en zijn vrouw Bescela, Berne en andere goederen geschonken hebben om een klooster te stichten, dat de abt van Mariënweerd een van zijn kanunniken tot abt van de nieuwe stichting heeft gemaakt, en dat hij zelf aan de nieuwe stichting diverse vrijheden en rechten heeft verleend.

De thans gelukkig goed geconserveerde oorkonde heeft sterk geleden onder bacteriënwerking, een proces dat al eeuwen geleden begonnen is. Het daardoor ontstane tekstverlies kan worden aangevuld door een afschrift van de notaris Hogardus Kelders (1600) en een door de stadssecretaris van Antwerpen (17e eeuw), beide in het archief der abdij (nr. I B 1). Slechts op één plaats brengen de afschriften geen afdoende oplossing, en deze betreft de datering. Hierover zij verwezen naar het artikel van H. VAN BAVEL, *Rond de stichting van Berne, 1134*, in: *Berne* jrg. XXXV (1983) p. 64-66, waar het gehele probleem uitputtend is behandeld en de boven het regist geplaatste datering volledig is verantwoord.

In nomine Domini, amen^a).

Ego Andreas, misericordia Dei qua vocat ea quę non sunt ecclesię Traiectensis episcopus.

Quo studio, quave sollicitudine sit invigilandum his qui sibi nichil reliquerunt, ut nudi sequerentur nudum Ihesum, pietas fidelium novit, quę pelles animalium tanquam potestates sublimes ad excipiendas tempestates tabernaculo superposuit, quatinus intra tabernaculum purpura contemplativorum tranquilla pace resplendeat et lumen honestę vitę circumquaque diffundat.

Et nos igitur hoc pro posse nostro emulantes, presenti scripto pręsenti-bus et posteris edicimus quod Folkoldus de Berna, vir liber et dives, sed et uxor eius Bescela, inspiratione Dei sane intelligentes cedros Libani, quas plantavit Dominus, nidum debere passeribus, ad honorem Dei et Theotocos beatę Virginis Marię abbati Rodberto de Insula eiusdem beatę Matris ipsam Bernam cum omnibus suis apertinentiis, Masemunde quoque cum omnibus suis attinentiis, necnon Erthepe, quę est in Tessandria, cum omnibus suis attinentiis, sed et Altfurse cum omnibus suis attinentiis, item etiam Merseberch cum omnibus usibus quos seculo viventes inibi iure optinuerunt, per manus nostras tradiderunt.

^a) Dit woord is grafisch vrijwel hetzelfde als het voorafgaande, zodat de mogelijkheid bestaat dat de schrijver abusievelijk tweemaal *Domini* schreef; hier is overeenkomstig de zin *amen* getranscribeerd.

Abbas autem prememoratus, ex canonicis suis abbatem idoneum excipiens, superadditis ei conservis et commilitonibus Dei, predictę Berne per manus nostras imposuit, ęcclesiamque illam ab omni sua vel successorum suorum obedientia et commodo temporali penitus absolutam, nostro regimini et obedientię substituit, nil iuris aut respectus in ęcclesia sibi predicta reservans preter quam si minus ordinate quid egerint, coadiuvante tunc loci presentis abbate, ammonitione fraterna secundum tenorem matricis ęcclesię corripiat et emendet.

Nos item predictam ęcclesiam ab omni tam nostra quam fidelium nostrorum exactione liberam ex hoc nunc edicimus et facimus, nichil excipientes preter orationes et obedientiam filialem. Sepulturam etiam et inunctionem infirmorum suorum tantum, sed et ipsum oleum, secundum quod ęcclesię in Insula predicta concessimus, concedimus et istis, absque consensu vero aut conductu sacerdotum comprovincialium nullum ex ipsorum parochianis excipient mortuum vel sepelient.

Et ne quid contractuum legibus hec conscriptio minus dehabeat, tempus ac testes assignavimus et sigilli nostri impressione firmavimus, multiplicata in omnes benedictione qui ad predictam ęcclesiam ea quę iusta sunt custodiunt, invasoribus autem manus anathematis et ęternę dampnationis obtendentes.

Et hec quidem gesta sunt Unigeniti ęterni anno incarnationis millesimo C°XXX°IIII°, indictione XII^a, anno vero regni Lotharii X, imperii vero eiusdem anno II, episcopatus autem mei anno VII: presentibus testibus subscriptis: Hartberto Maioris ęcclesię preposito, Lutberto eiusdem ęcclesię decano, Herimanno preposito ęcclesię sancti Bonifacii, Lutberto eiusdem ęcclesię decano, Lutberto decano de sancto Petro; canonicis: Ottone, Ascelino, Themone, Alardo, Cōnrado, Alberone, Crisanto, Blithero, Willelmo; liberis hominibus: Arnolde iuvene comite de Cleue, Gerungo de Aspre, Willelmo filio comitis Willelmi; ministerialibus: Eremboldo, Rotherico, Gisalberto, Alfardo sculteto, Arnolde castellano.

Weberstraat 7
5216 EX 's-Hertogenbosch

H.P.H. CAMPS